

Geschiedenis van het sociaal-cultureel werk met volwassenen

Dirk Vermeulen*

Inleiding

Hoewel enige kentering merkbaar wordt, is het nog steeds niet onjuist te stellen dat weinig sociale verwondering wortel schiet aangaande de geschiedenis en de plaats van het sociaal-cultureel werk als probleem of als fenomeen. Allicht kan het relatief marginale karakter van de sector daarvoor verantwoordelijk geacht worden. Maar anderzijds kan niet ontkend worden dat het sociaal belangrijker geworden is. Het aantal erin tewerkgestelde beroepskrachten is gestegen, er vloeit meer overheidsgeid naartoe, het totale net van organisaties is uitgebreid geworden, en meer burgers komen hoe dan ook met het werk in contact.

Het is evenwel niet de doelstelling van dit artikel om een verklaring te zoeken voor dat probleem, wel om het te verhelpen.

Om de geschiedschrijving van het vormingswerk met volwassenen te kunnen aanvangen, moet eigenlijk eerst de vraag gesteld worden *wat sociaal-cultureel werk is*. Om het object van ons stukje onderzoek te omschrijven is het verleidelijk een soort andragologische definitie op te zetten, om later na te gaan in hoever een procrustesbed is geconstrueerd. Voorzichtigheidshalve laten we deze taak echter over aan andere auteurs. Wij stellen ons tevreden met de pragmatische en o.i. hier meest relevante omschrijving, die inhoudt dat wat maatschappelijk als sociaal-cultureel werk wordt aangezien en als zodanig ook beleidsmatig wordt erkend, ons onderwerp vormt. Zonder zwaarwichtige terminologie wijst deze zinsnede op de kern van onze opdracht: een aanzet geven tot verheldering van de maatschappelijke bepaaldheid van de sociaal-culturele sector.

Daartoe moet een andere vraag behandeld worden: *hoe* gaan we de geschiedenis bekijken? Een optelsom maken van de histories van de verschillende organisaties is ondenkbaar en zoals het louter op een rij plaatsen van allerhande feiten, ook onvruchtbaar. Ons oogmerk moet het uitzetten zijn van een aantal bakens van een algemeen interpretatiekader voor het fenomeen sociaal-cultureel werk. Door de band te leggen met economische, politieke en culturele ontwikkelingen zullen we dus trachten aan te tonen welke factoren het werk gemaakt hebben tot wat het nu is.

* Dirk Vermeulen, licentiaat in de sociologie.

Strikt oorzakelijke relaties kunnen daarbij veelal niet gelegd of aangetoond worden, en daar ons overzicht niet zuiver wetenschappelijk van aard en opzet is, kunnen alternatieve hypothesen vooropgesteld worden. Meer bepaald met betrekking tot onze poging om verschillende fasen te onderkennen en te benoemen in de evolutie van de behandelde sector, en om een globale interpretatie te presenteren van de meest recente tendensen, is dit mogelijk en gewenst. De begrensdheid van onderhavig artikel lijkt ons evident.

Doel van onze onderneming is vooral de invloed van het politieke en culturele niveau op de vormgeving van het sociaal-cultureel werk weer te geven. Onze vooropstelling is immers dat de evolutie van het politieke bestel en zijn actoren de belangrijkste historische achtergrond vormen van wat nu als sociaal-cultureel werk naar voor komt. De ontwikkeling en de behoeften van het kapitalisme mogen als totaal kader niet uit het oog worden verloren, maar ze hebben o.i. eerder een geringe supplementaire verklaringswaarde aangaande de uiteindelijke, concrete structurering van het behandelde fenomeen. Het is niet onlogisch dat de mate van autonomie ten aanzien van de economische ontwikkelingen rechtevenredig is met de marginaliteit van de sector.

Duidelijk moet zijn dat hier geen poging wordt gedaan om de geschiedenis van het sociaal-cultureel werk te schrijven. Daarvoor zou trouwens een ietwat meer accurate studie noodzakelijk zijn, met oorspronkelijk opzoekingswerk naar primair bronmateriaal. Voetnoten zijn wegens hun, voor onze opzet, storende zwaarwichtigheidsaspect achterwege gelaten. De belangrijkste geraadpleegde werken zijn achteraan als bronnenlijst in deze bijdrage opgenomen. En konden deze geen voldoende ondersteuning geven aan een gedegen wetenschappelijke studie, dan hebben ze wel bijgedragen tot het uitschrijven van een interpretatiekader, dat hopelijk vruchtbaar is in zijn bijdrage tot een beter begrijpen van de plaats van de sociaal-culturele sector in onze maatschappij.

1. De verheffing van het Vlaamse volk

Afhankelijk van de gehanteerde benadering van het huidige sociaal-culturele werk, en dus van zijn positie, zal elke 'geschiedschrijver' terzake de oorsprong en het karakter van het volksoontwikkelingswerk verschillend duiden, of eventueel geheel niet in beschouwing nemen. Net zoals voor de studie van andere verschijnselen, instituties en problemen wordt de relevantie van de bevindingen nochtans vergroot, als ook het ontstaan van het behandelende subject geïdentificeerd kan worden en niet in de lucht blijft hangen. Waar elke maatschappijvorm zijn socialisatiefunctie op een eigen kenmerkende wijze laat uitoefenen, moet het huidige sociaal-culturele werk in verband worden gebracht met het ontstaan van het kapitalisme. In de vóór-

kapitalistische maatschappij vielen gezin, arbeidspplaats en sociale leefgemeenschap in grote mate samen. De socialisatie van de mensen, binnen deze eenheid en binnen de 'natuurlijke' geordende standen-maatschappij, was een niet-problematisch gegeven. Met de industriële revolutie treedt echter een sociale differentiatie op, en dwingen maatschappelijke ontwikkelingen boeren en ambachtlieden ertoe loonarbeiders te worden in dienst van een kapitalist.

De opvoeding werd zo een bijzondere functie, van het gezin geleidelijk meer en meer overgenomen door het onderwijs. Dit volksonderwijs bestond ook al in de vorige eeuwen. Het bindende en dominerende element in het geheel van de lagere schoelen, de zondags- en armenscholen was toen de kerk. In de volksschool primeerde de godsdienstige bekommernis, en hoewel nadere gegevens ontbreken, kan gezegd worden dat dit onderwijs qua opzet, reikwijdte en belang minder of al iets anders betekende dan na de opkomst van het kapitalisme.

Het Verlichtingswerk

Als tussenschakel wordt hier veelal de *Verlichting* naar voren geschoven. De vraag naar een veralgemening en een inhoudelijke verbreding van het volksonderwijs is van de 'verlichte' burgerij uitgegaan. Deze zag daarin het middel om de lagere volksklasse, de arbeiders dus, moreel en materieel te verheffen, waardoor het 'algemeen welzijn' zou worden gediend. Met de achterliggende opvatting dat de oorzaak van armoede en werkloosheid bij de armen zelf moest gezocht worden, wilde men de arbeiderskinderen de mogelijkheid geven zich door arbeid verdienstelijk te maken. Daarbij was niet een opwaartse sociale mobiliteit het doel, wel het economisch productief maken van een uit armoede bevrijd nieuw proletariaat. Elk individu werd moreel verantwoordelijk gesteld voor het al dan niet naar behoren vervullen van de voor hem voorbeschikte rol. De zelfhulp-idee klikte met het 'laissez-faire'-kapitalisme, in haar feitelijk bestaan en haar legitimeringsfunctie.

volksverheffing Het volk verheffen kwam dus neer op een bewust maken van de arbeiders van hun taak en verantwoordelijkheid: wie hard werkt, zal geen gebrek lijden; wie toch gebrek lijdt, heeft niet geleerd te werken of is een 'onmaatschappelijke' en aangewezen op liefdadigheid.

Een voorbeeld van deze 'volksverheffing' gaf de in Edam gestichte 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' (1784). Deze instelling, door de liberale middenklasse in het leven geroepen, had aanvankelijk de ontwikkeling van de eigen klasse als doel, maar zette zich daarna ook in voor de lagere stand. Daar voor de 'Maatschappij' het pauperisme te wijten was aan de luiheid en de onkunde van de arbeiders, was haar hoofdmotief het 'verlichten' van de massa door het verspreiden van nuttige kennis, het bevorderen van de zedelijkheid, e.d. Deze activiteiten sloegen echter minder aan dan de ande-

re meer materiële hulpverlening aan arbeiders, bejaarden en werklozen. Niet verwonderlijk, in een tijd waarin bestaanszekerheid nog veraf lag, de arbeidsduur veertien uren en meer kon bedragen, en het hele gezin zich moest onderwerpen aan de grillen van de 'patroon' om te kunnen overleven.

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) waren in twaalf Vlaamse steden afdelingen van de 'Maatschappij' bedrijvig, en ook één in Namen. Twee oorzaken zijn aan te wijzen voor het spoedige verdwijnen ervan. Ten eerste was daar het feit dat de elite in Vlaanderen Franstalig was en zich als zodanig afsloot van de lagere klasse. De Belgische staat en zijn politici waren niet anti-Vlaams, maar namen gewoon aan dat wegens de natuurlijke suprematie van het Frans deze de officiële, algemene taal was of zou worden. Wie wou uitstijgen boven het pauperisme werd niets in de weg gelegd om Frans te leren, de taal van de centrale regeringslichamen, die trouwens maar van belang was voor de één procent van de bevoiking uitmakende kiesgerechtigden. Deze toestand leidde ertoe dat louter liberaal-burgerlijke initiatieven inzake volksoontwikkeling enkel ontstonden in Wallonië (vooral na 1850), terwijl in Vlaanderen de volksopvoeding onlosmakelijk verbonden raakte met het Vlaamse emancipatiestreven van de kleinburgerij, zoals we dadelijk zullen zien.

Een tweede oorzaak voor het falen van het 'Nut' was het verzet ertegen van de kerk. De tegenstelling, die hier tot uiting komt, tussen het verlichte liberalisme en het ultramontanisme (het reactionaire katholicisme) moet gerefereerd worden aan de toenmalige spanning tussen het calvinistische Noorden en het katholieke Zuiden. De strijd tussen kerk en staat trad hier in een specifieke gedaante naar voren. Immers, het 'Nut' was net zomin als andere burgerlijke initiatieven anti-godsdienstig. In deze middens erkende men het positieve effect van de elementair-godsdienstige opvoeding voor de bevestiging van de klassenmaatschappij. Of er nu een onzichtbare hand aan het werk was, dan wel een natuurwet of een God, die maakte dat de arbeiders hard moesten werken voor hun bestaan, dat wil zeggen om productief te zijn, maakte fundamenteel weinig verschil uit.

Naarmate de extreme uitbuiting van de arbeiders dreigde te leiden tot vernietiging van het proletariaat, maakte het welbegrepen eigenbelang van de bourgeoisie trouwens ook dat deze de christelijke charitas, de verzorging als gunst, moeiteloos kon waarderen. Waar de conservatieve groeperingen zich in hun verzet tegen de moderne maatschappij enkel richtten naar de nieuwe geest, zeden en gewoonten, en niet naar de produktiewijze, droegen ze met hun voorzieningen bij tot het in stand houden van het kapitalisme. Niet alleen de paupers, de chronisch werklozen waren afhankelijk van de armenzorg, maar ook de arbeiders, waarvoor de lonen veelal te laag waren om zichzelf en het gezin te onderhouden. Dit welzijnswerk *in spe* bereikte ook effectief zijn doelgroep, iets wat niet altijd van de burgerlijke volksverheffingsactiviteiten kon gezegd worden.

De verhinderde sociale mobiliteit van de Vlaamse middenklasse

Ook het 'Willemsfonds' (1851), geïnspireerd door het 'Nut', dat werd opgericht 'om de Nederduitse taal en letterkunde en al wat haar aangaat krachtadig te ondersteunen en aan te moedigen, ter versterking van de algemene nationale volksgeest in België' bereikte niet zijn doelgroep. De ontlukkende Vlaamse Beweging zocht in haar eerste decennia meer aansluiting bij de katholieke stroming en was dus unionistisch gericht. Maar het lijkt erop dat het feit dat de geestelijkheid onderwijs en cultuur enkel waardeerde vanuit een godsdienstig-moraliserend standpunt, ervoor verantwoordelijk was dat de initiatiefnemers voor het fonds in liberale milieus moeten gezocht worden. Niet dat in het fonds katholieken en vrijzinnigen niet samenwerkten, dat bleef mogelijk tot de unionistische dagen geteld waren. Op de verzoening tussen liberaal-katholicisme en doctrinair liberalisme kwam gauw sieet. Tegen het einde van de vijftiger jaren begint het liberaal-radicalisme, waartoe kleinburgerlijke flaminganten hoorden, aan invloed te winnen. Deze stroming leidde vooral aan Franstalige zijde tot de stichting van allerhande verenigingen voor volksoontwikkeling. Een daarvan was de 'Ligue de l'Enseignement' (1864), die ook de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' als voorbeeld had. Zij was een uiting van de polarisatie die zich rond de onderwijkswestie aan het voltrekken was, en die de ontwikkeling van het 'Willemsfonds' niet onberoerd liet. Vrijzinnigen namen er het roer volledig in handen en legden steeds meer liberale accenten in de activiteiten. Terwijl de 'Katholieke Kringen' – opgericht vanaf 1853 ter ontspanning en ontwikkeling in de katholieke geest – op het derde Congres van Mechelen (1867) besloten zich te groeperen en zo de stichting van een katholieke partij voorafbeelden, werd in 1875 het katholiek georiënteerde 'Davidfonds' opgericht. De doelstellingen waren dezelfde als die van zijn tegenhanger, doch als katholieke vereniging koos het de leuze 'Voor Godsdienst, Taal en Vaderland'.

Nu de partijpolitiek zijn intrede had gedaan in dit land, kreeg het Vlaamse vraagstuk meer belangstelling, wat opmerkelijk het geval was bij de radicaal-liberalen, die, zo vreesden katholieke flaminganten, de Vlaamse Beweging wilden accaparereren.

Beide fondsen nu richtten zich tot de Vlaamse kleinburgerij, notabelen, onderwijskringen, politieke wereld, en geestelijkheid. De door hen opgerichte bibliotheken misschien terzijde gelaten, bereikten hun activiteiten maar weinig 'volksmensen'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hun voornaamste bestaansraden, als voorvechters en dus vooral pressiegroepen van de Vlaamse Beweging ten aanzien van de respectieve partijen, gegrond lag in het emancipatiestreven van die middenklasse. *Gezien de monopoliepositie van het Frans waren deze groepen geremd in hun kansen tot sociale mobiliteit in het openbare leven*. Met de aangroei van de tertiaire sector en de bediendencategorie was de taal veel belangrijker gewor-

den als bepalend element voor de toegang tot de nieuwe beroepen. Waar deze meer en meer in overheidsdienst werden uitgeoefend, richtte de Vlaamse bewustwording zich in eerste instantie naar de overheid.

Concrete vruchten begon dit af te werpen nadat in 1893 het algemeen (nog meervoudig) stemrecht werd ingevoerd en later in 1900 de evenredige vertegenwoordiging werd toegepast. Hierdoor nam de politieke invloed van de Vlaamssprekende massa sterk toe en werd het politiek belangrijk haar voor zich te winnen. De Vlaamse actie voor gelijkberechtiging van het Nederlands werd een ware volksactie. De geleidelijke opheffing van discriminatoire maatregelen, waardoor druppelsgewijs Vlamingen stegen op de maatschappelijke ladder, had een kettingreactie veroorzaakt. De Vlaamse revendicaties behelsden meer en meer een collectieve non-discriminatie van de Vlamingen, een emancipatie van het ganse volk en niet meer van enkeelingen.

Het is in dat kader dat de ideeën van een 'University Extension' enige weerklank vonden. De propageerders ervan meenden dat een herleving van Vlaanderen afhankelijk was van de vorming van een elite, in staat om het land economisch te verheffen. Taak was dus de stichting van een Nederlandse universiteit, waar de mensen geschoold zouden worden, die de Vlaamse produktiviteit konden ontwikkelen. Zo ontstond het 'Hoger Onderwijs voor het Volk' (1892), 'De Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding' (1897, met vanaf 1920 de 'Katholieke Vlaamse Volkshogeschool', waarmee men buiten de universitaire kring probeerde te geraken), de 'Volksuniversiteit M. Sabbe' (1947, eerder ontstaan in 1921, ook onder de naam 'Hoger Onderwijs voor het Volk'), de 'Arbeidershogeschool' (1922, vanaf 1947 'Volks Hogeschool E. Vandervelde'; zij is eerder te zien als antwoord op de behoefte van de 'Belgische Werkliedenpartij' en haar organisaties aan een geschoold kader).

Met het al te grote belang dat gehecht werd aan de universiteit 'als bronader van het zedelijk volksbestaan', lag de belangrijkheid van deze initiatieven niet in hun bereiken van de massa. Zoals de vroegere Verlichtingspogingen recruteerden ze hun cursisten maar voor een beperkt deel onder de arbeiders en boeren. Deze hadden andere directe noden, die men elders efficiënter poogde op te vangen. Daarbij is het van belang op te merken dat in de mate dat deze volkshogescholen, zoals de cultuurfondsen, het gewone volk niet bereikten en enkel de middengroepen als begin- en eindpunt hadden, zij *relatief onafhankelijk van de zuilen* konden evolueren. Het zijn wel produkten van de negentiende eeuw, en als zodanig kunnen ze eik in een levensbeschouwelijke stroming geplaatst worden.

De socialisatie van de arbeiders

De situatie was gans anders wat het *volksonderwijs* betreft, dé socialisatie-institutie in die tijd. De geschiedenis daarvan kan veeleer als rechtstreekse

afgeleide worden beschouwd van de (partij)politieke, en vandaar van de economische ontwikkelingen (de reproductiebehoeften), dan als louter samenhangend ermee. Het Belgische lager onderwijs, doordrenkt van godsdienstig-morele opvoeding, was in vergelijking met andere landen in de vorige eeuw achterlijk. Het aantal absolute schoolverzuimers bij de 7- tot 14-jarigen bedroeg lange tijd meer dan 25%. Samen met het feit dat meer dan 80% van de kinderen vroegtijdig de school verlieten (in 1900 ging ca. 50% minder dan vier jaar naar school), moet dit in verband worden gebracht met de kinderarbeid. Pas in 1839 werd de industriële arbeid van kinderen beneden de 12 jaar bij wet verboden.

De eerste organieke wet op het lager onderwijs (1842) bestemde in haar artikel 25 een gedeelte van de begroting voor aan het avond- en zondagonderwijs voor volwassenen, de zgn. *adultenscholen*. Een ministerieel rondschrijven van 1843 verduidelijkte dat ze bedoeld waren voor arbeiders, die van onderwijs verstoken waren gebleven of hun kennis wensten te verdiepen. Tot omstreeks 1870 strekten ze evenwel tot vervanging van het dagonderwijs in de lagere school, en tot lang na die datum zou de helft van hun populatie jonger dan 15 jaar zijn. In 1845 waren er 1069 adultenscholen (met 169 706 leerlingen), in 1869 2620 (met 217 168 leerlingen), en in 1911 4940 (met ca 246 292 leerlingen). De grote sprong werd gemaakt na 1866, toen de gemeenten het initiatief moesten nemen om het adultenonderwijs te organiseren onder de inspectie van het lager onderwijs. Rond de eeuwwisseling was één Belg op vijf echter nog analfabeet.

Tot in de jaren zestig stond de adultenschool, zoals de lagere school, in het teken van de *moralisering* van de volksklasse. Het godsdienstonderwijs primeerde, alsook de functie van klassebevestiging. Aan dat laatste wensten de radicaal-liberalen alsnog niet te tornen, maar de clerus én de godsdienst moesten volgens hen uit de school verwijderd worden, door tussenkomst van de staat. Ze hadden eerder dan hun tegenstanders het sociale probleem doorzien, en deden een poging om de massa voor het liberalisme te winnen, op de voor hen enig mogelijke wijze, een interventie van de overheid (de wet van 1879 op het lager onderwijs). De katholieken zouden later op hun manier, met meer succes, de arbeiders achter zich scharen. De radicaal-liberalen liepen met hun utilitaristische ideeën over het onderwijs (te ver) vooruit. Hun al te heftig anticlericalisme kwam hen duur te staan, hoewel de sociale evolutie hun ideeën hoe dan ook grotendeels in realiteit zou omzetten.

Het ultramontanisme, tegenhanger en makkelijk doelwit van de anticlericalen, toonde in tegenstelling tot het liberaal-katholicisme wel belangstelling voor het sociale probleem. Voor wat het volks- en meer bepaald adultenonderwijs betreft kwam dit naar het einde van de negentiende eeuw toe tot uiting in hun interpretatie van de leuze 'de school voor het leven', welke hier inhield dat de volksschool de heersende dwalingen moest tekeergaan, het gezag moest beveiligen, en de maatschappelijke orde tegen het

socialisme moest beschermen. Toen men merkte dat enkel godsdienstige moralisering de ontkerkelijking onder de arbeiders niet tegenhield, werd het lager- en aduitenonderwijs ingeschakeld in het geheel van paternalistische voorzieningen (mutualiteiten, spaarkassen, matigheidsbonden), die kinderen en (via hen) volwassenen op het goede pad moesten houden. Andere middelen dus, als de godsdienst het niet meer deed. We zullen daar in het volgende hoofdstuk mee kennis maken.

Toch zouden de economische noden zich daardoor niet in bedwang laten houden. Het onderwijs moest meer gaan aansluiten bij de nieuwe behoeften van de arbeidsmarkt, zodat het een meer *utilitaristisch* karakter kreeg. Deze evolutie hield een erkenning in van het feit dat het onderwijs een element werd in de sociale mobiliteit van de arbeidersklasse, waarvan de meest begaafden op de maatschappelijke ladder konden stijgen.

In de aduitiescholen, waar het accent reeds eerder was verlegd van moralisering naar vervanging en aanvulling van het lager onderwijs, betekende dit een beklemtonen van een elementaire beroepsscholing.

De resultaten van het volksonderwijs, en ook van de aduitiescholen, kunnen vanuit verschillende hoeken geëvalueerd worden. De evolutie van het onderwijs volgde hoe dan ook de reproductiebehoeften van het kapitalistisch bestel, hoewel de taalkloof én de impact van de conservatieve kerk (die juist nog contact had met de volksmassa, in haar taal) remmend hebben gewerkt in vergelijking met andere landen. De grote nadruk op disciplinerende-moralisering in plaats van het bijbrengen van vaardigheid en zeker van kennis (dit laatste was voorbehouden aan de burgerij, wier kinderen – lange tijd Franstalig – middelbaar onderwijs volgden) heeft hier mee te maken. Hij komt ook tot uiting in de resultaten betreffende het formele doel van het onderwijs, het bijbrengen van een zeker intellectueel niveau. Het aantal *analfabeten* is in ons land, gedaald van 52% in 1866, tot 31% in 1880 en 25% in 1910 (in 1914 werd de leerplicht tot 12 jaar ingevoerd wat van aard was het analfabetisme volledig in te dijken), in vergelijking met onze buurlanden nog erg hoog. Het ontwikkelingsniveau van de gealfabetiseerden zou nog veel langzamer gestegen zijn dan de alfabetisatiegraad.

Conservatieve politieke krachten en bepaalde industriële sectoren vonden baat bij een passieve en onwetende Vlaamse volksmassa. Maar deze was toch tekenen van verzet gaan vertonen.

2. In het zog van de politieke armada

In het derde kwart van de vorige eeuw werd gaandeweg duidelijk dat het sociale en politieke bestel aan het veranderen was en grondige mutaties in petto hield. Hoewel de industriële revolutie zich in ons land vlugger voltrok dan elders, Engeland uitgezonderd, verliepen de groei van de vakverenig-

gingen en de verbreiding van het socialisme hier echter langzamer. Vóór 1850 was het proletariaat zich hier en daar wel beginnen te roeren, en waren er ook beurzelen, mutualiteiten of hulpkassen voor onderlinge bijstand opgericht op beroepsbasis. Later komen produktie- en consumptiecoöperatieven van de grond, evenals volksbanken en maatschappijen voor intern krediet. Maar vele initiatieven liepen op de klippen, terwijl de energie te vaak van bovenuit kwam en de inbreng van de arbeiders gering was.

Deze moeizame start van het arbeidersverzet verklaart zich door drie factoren. De Belgische (export)industrie werkte voor zeer verschillende markten en behoeften, zodat er lang plaats bleef voor kleine en middelgrote fabrieken. Massale conglomeraten ontstonden daarom niet, ook niet wegens het feit dat de aangetrokken werkkrachten van het platteland in hun dorp bleven wonen, wat door de invoering van goedkope treinabonnementen later zou gehandhaafd blijven. Hierdoor bleef ook de invloed van de kerk groot, die de als christelijke deugd geprezen passiviteit van de arbeiders trachtte te bewaren. En zoals gezien, was het met de geestelijke ontwikkeling van de arbeiders niet zo bijster goed gesteld.

De socialistische en sociaal-katholieke beweging

Tegen het einde van de zeventiger jaren kreeg de idee van een socialistische partij toch langzaam gestalte. Eerst langs Vlaamse en Brusselse zijde – in Wallonië voerde anarchiserende tendensen de boventoon –, en later, in 1885, zag de 'Belgische Werkliedenpartij' het licht. Met in het programma het algemeen stemrecht en de uitvaardiging van sociale wetten, was de partij niet socialistisch te noemen, wel radicaal-democratisch (de neutralen hadden het woord 'socialistisch' ook uit de partijnaam doen weglaten).

De BWP was verder geen nieuwe organisatie, maar een samenbundeling van mutualiteiten, coöperatieven, vakbonden en studiekringen. De coöperatieven hebben niet alleen voor ons onderwerp een betekenis. Ze waren op plaatselijk vlak dikwijls het enige tastbare bewijs van aanwezigheid van een arbeidersmacht. Eromheen groeiden mutualiteiten, gezelligheidsverenigingen, fanfares en cafés. Door de steun van syndicaten en de verwevenheid met de mutualiteiten en coöperatieven, die zich in België sneller gingen ontwikkelen dan elders in Europa, telde de BWP in 1886 40 000 leden, behorend tot 160 arbeidsbewegingen. Door die opname via de coöperatieven van minder militante arbeiders was de partij- en vakbondsbasis beter controleerbaar, en was de weg open voor de van meetaf aan pragmatisch-reformistische opstelling van de BWP.

Prototype van de coöperatieve was de 'Vooruit' in Gent, opgericht tijdens de crisisjaren (1875). Naast het behartigen van de verbruikersbelangen – waarbij vooral de arbeidershuisvrouw gevisieerd werd –, had zij vooral een politieke betekenis als ontmoetingsruimte voor partijleden en syndi-

caten. Tegelijk trachtte men er bij te dragen tot de culturele verheffing en een betere vrijetijdsbesteding van de arbeidersklasse door middel van een bibliotheek, zondagscursussen, een kunstkring (zang, poëzie, toneel), ontspanning (fanfare, turnkring, filmzaal) en ontmoeting (café). Aan de rand van de hen vijandige samenleving werd op deze manier een eigen socialis-tische wereld opgebouwd, van waaruit de grote acties van de BWP, de stakingen voor het algemeen stemrecht, gelanceerd konden worden.

Tegen het einde van de eeuw legde de partij, mede door de toetreding van intellectuelen, meer en meer de nadruk op de morele en verstandelijke verheffing van de arbeiders, opdat deze de bourgeoisie zouden overtroeven en overbodig maken. In Brussel en Charleroi werden 'arbeidsuniversitei-ten' opgericht om de arbeiders zowel technisch als politiek te scholen. Industriëlen stonden daar achter, gezien een geschoold kader onontbeerlijk werd. En ook de anti-alcoholismecampagne van de BWP konden zij niet ongenegen zijn.

De opkomst van een massapartij als de BWP was de voorbode van fundamentele veranderingen, die het politieke en sociale bestel zouden 'moderniseren'. Er was een herschikking aan de gang van de verhouding tussen de verschillende maatschappelijke groepen, maar over de wijze waarop dat moest gebeuren zouden de opvattingen nog lange tijd elkaar niet vinden. De katholieken hadden hun eensgezindheid teruggevonden in de schoolstrijd, wat hun in 1884 een verkiezingsoverwinning bezorgde. Aan de macht tot de eerste wereldoorlog leken zij een comfortabele periode tegemoet te gaan. Maar de kortstondige levensbeschouwelijke pacificatie gaf ruim baan voor de sociale kwestie, waarop de katholieken een eigen antwoord zochten. De in 1884 opgerichte katholieke partij, een verzameling van verschillende lokale gezelschappen onder de hoede van de clerus, kreeg af te rekenen met een nieuwe interne onenigheid, deze tussen de burgerlijk-conservatieven en de sociaal-katholieken. Tot 1886 hadden deze laatsten het arbeidersprobleem als strikt individuele aangelegenheden van de armen zelf gezien. Hun ellende moest door de meest bevoorrechten gelenigd worden. Dit paternalisme uitte zich in de 'Bond der Belgische Katholieke Werkmanskringen', die alles verwachtte van de 'goede patroon' en van godsdienstige opvoeding van de arbeiders.

De sociale beroerten van 1886 veroorzaakten een schokeffect en brachten hen op een andere strategie. Eerst gingen zij, getekend als ultramontanen en corporatisten, alle heil zoeken bij de vervlogen idee van een gildenmaatschappij, waarin patroons en arbeiders per beroep zouden verenigd worden. Deze oude-wijn-in-nieuwe-vaten-aanpak had maar kans op slagen in kleine bedrijven. De grote massa kon er niet door bereikt worden. De idee van een katholieke corporatistische staat moest (voorlopig) worden opgegeven. De christen-democraten, die vooropstelden dat ook een conservatieve beweging moest steunen op de volksmassa, wilden de weg op van een autonome vakbeweging. Ze wonnen de strijd, niet omdat 'Rerum

Novarum' (1891) die strategie voorstond — de 'gemengde' vakvereniging genoot erin de voorkeur —, maar omdat de burgerlijk-conservatieven inzagen dat de gescheiden vakvereniging een noodzakelijk kwaad was om de arbeiders te blijven controleren.

Helleputte
De 'Volksbond', opgericht in 1891 om de democratische stroming in corporatistische banen te leiden, volgde meer en meer de christen-democraten, en werd de voorafspiegeling van de katholieke zuil. Bij de aanvang enkel arbeidersorganisaties tellende, ging hij zich ook richten tot de andere 'standen', de boeren en de middengroep. Zo raakte een breed gamma van organisaties erin verenigd: gilden, vakbonden, mutualiteiten, patronaten, spaarkassen, genootschappen, Davidsfondsafdelingen, muziekcorpsen, toneelgezelschappen, studiekringen, coöperatieven, middenstandsgroeperingen en boerenbonden. Deze laatste hadden zich in 1890 onder invloed van de corporatieve ideeën van de christen-democraten georganiseerd in een federatieve 'Boerenbond', met een stelsel van lokale boerengilden. Deze was gericht op het verhogen van de beroepsbekwaamheid van de boeren, maar ook op het gezin, waarop in 1911 de 'Boerinnenbond' ontstond, zodat de vrouwen bij de voor hen weggelegde taak konden begeleid en gevormd worden.

De christen-democraten toonden de weg voor de confessionele partij om zich op een wonderlijk efficiënte manier aan de nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen aan te passen. Men trachtte niet langer meer de groei van het staatsingrijpen te stuiten, maar wel deze te gebruiken als middel om de zich verbredende intermediaire laag tussen maatschappij en staat in stand te houden door subsidiëring. Met de aftakeling van het Daensisme als bewijs dat de christen-democraten vasthielden aan de eenheid met de burgerlijk-conservatieven, kon geleidelijk het onvoorstelbare complex van katholieke macht ongehinderd tot stand komen. Door te experimenteren met het systeem van 'liberté subsidiée', waarbij de staat alvast het katholieke verzekeringsstelsel financieel in stand hield, bracht de praktijk een nieuw soort, leefbaar 'corporatisme' tot stand. In veel van zijn facetten steunde het alsnog op de inzet van de toenmalige vrijgestelden, de priesters, en op de parochiale en filantropische verenigingen.

Zonder resultaten bleef zulks niet. Na de grondwetsherziening van 1893, die het cijnskiesrecht verving door het algemeen meervoudig stemrecht, werd ook de politieke positie van de katholieken versterkt. En toen in 1899 de wet op de evenredige vertegenwoordiging werd uitgevaardigd, konden de socialisten niet van een feitelijke stap naar de overwinning spreken, hoewel de katholieken enig terrein prijs gaven, vooral ten voordele van de liberalen.

Het socialisme als partij verkeerde in een crisis. De arbeiders bleken niet in drommen naar de BWP toe te komen gestroomd. Intellectuelen in de partij zagen de oorzaak daarvan in het verwaarlozen van de ideologische scholing van de arbeiders. Ook de reformistische partijleiding zag wel in dat de

partij en haar organisaties goed gevormde militanten en functionarissen best kon gebruiken. Toen de partij van alierhande filantropen en industriëlen schenkingen kreeg voor een 'goed werk', werd in 1911 de 'Centrale voor Arbeidersopvoeding' gesticht. Met linkse intellectuelen aan het roer zorgde de C.A.O. voor een succesvolle ideologische scholing van vele militanten. Dit, maar ook en vooral de eraan verbonden pogingen om een zuiver politieke formatie op te richten, autonoom ten aanzien van de massaorganisaties, botste echter op weerstand van de partijleiding en de beheerders van o.m. de coöperatieven. Nog vóór de eerste wereldoorlog was de oppositie binnen de BWP monddood gemaakt, werd de koers van de C.A.O. gewijzigd, en werd verder alle energie gestoken in de uitbouw van de partij-ondersteunende organisaties.

Bijkomende factoren als de anti-clericale band met de liberalen en de klaarblijkelijke voordelen van samenwerking met de 'verlichte' industriëlen, die initiatieven voor sociale wetten stemden om een betere reproductie en hogere koopkracht van de arbeiders te bewerkstelligen, zorgden ervoor dat na de oorlog de BWP zich volledig ging toeleggen op de vorming van een echte zuil. De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht vlak na de eerste wereldoorlog, bracht de BWP op de tweede plaats in het parlement. Zij was bereid gevonden het land mee te besturen, in een stelsel dat aan de politieke partijen meer en meer een hoofdrol toebedacht.

Deze laatste stelden dan ook hun posities veilig en vingen de achterban op in veelal a-politieke, controleerbare en afhankelijke organisaties. De reeds vóór de eerste wereldoorlog actieve 'Vooruitziende Vrouwen'-verenigingen, beslisten na een congres in 1919 over te gaan tot de stichting van een nationaal actiecomité. In 1922 werd dan vanuit het verbond van socialistische mutualiteiten de 'Socialistische Vooruitziende Vrouwen' opgericht. Naast een vorming met het oog op de politieke strijd van de BWP, zette deze vereniging zich in voor de verdediging van de vrouw en het gezin. In het kader van de coöperatieve beweging werd in 1923 de 'Coöperatieve Vrouwenbond' opgericht, die zijn leden kennis wil bijbrengen in verband met hun taak als verbruikers en hen opvoeden om als huishoudsters hun plaats in te nemen in het economisch leven. Naast de oprichting van vele sport- en turnverenigingen en de bloei van de *toneelfederatie* (opgericht in 1900), die zo'n honderd aangesloten verenigingen telde, zou ook een 'Arbeiderstoeristenbond - De Natuurvrienden' in 1927 het licht zien. De Belgische socialisten waren klaarblijkelijk meer dan bekommerd om de vrijetijdsbesteding van de arbeiders.

De katholieke (re)actie

Maar de katholieke partij en dito organisaties konden zich niet onbetuigd laten tegenover deze socialistische opgang. Reeds vóór de oorlog bestonden de 'volksbond' en op bepaalde plaatsen ook 'werkliedenbonden'. Van-

uit de *studiekringen* waar de leiders van de beweging gevormd werden, kreeg de idee van veraïgemening van de werkliedenbonden geleidelijk vorm. Zij zouden parochiaal georganiseerd worden, en als specifieke taak de vorming van de arbeiders op zich nemen. Als standsorganisatie, van bovenaf gedropt, ontstond het *Algemeen Christen Werkersverbond* in 1921, dat de vakvereniging, de mutualiteiten en de vrouwen- en jongerenverenigingen overspande. De vrouwengilden hadden zich in 1920 verenigd in het *Nationaal Verbond der Kristelijke Vrouwengilden (later Katholieke Arbeiders-Vrouwengilden)*, dat vooral de vorming van de leden en van langsom minder een syndicale werking beoogde. Zoals bij de jeugdorganisaties K. A. J. en V. K. A. J. toonde het aantal bereikte leden het succes aan van de *Katholieke Actie*, een idee in 1922 door paus Pius XI geïncoreerd. Zij hield in dat leken moesten ingeschakeld worden bij het verdedigen en uitdragen van de katholieke principes binnen de maatschappij onder de leiding van de kerkelijke hiërarchie.

Vorming was evenwel veelal een ondergeschikte nevenfunctie naast de algemene ontspannings- en servicetaak van de organisaties. De scholing van kaders voor de beweging verliep via de studiekeringen en sociale werken, en vooral langs de praktijkervaring. In 1922 werden de *Sociale Scholen* van Heverlee opgericht met dat specifieke doel, hoewel er tegenkantingen waren van hen die voortijdig het *vrijwilligerswerk* in het gedrang zagen komen. De behoefte aan gevormde kaders voor een snel uitbreidend organisatie net bleef evenwel groeien. In 1931 ging men met een *Centrale voor Volksontwikkeling* van start, waarmee geleidelijk ook de massa werd bereikt. Vanuit de groep, die dit laatste voor ogen hield, groeide een beweging, die in 1941 de *Katholieke Werkliedenbonden* stichtte.

De algemeen maatschappelijke achtergrond: verzuijing en subsidiariteit

Het is belangrijk deze periode tot aan de tweede wereldoorlog juist te karakteriseren. Toen is immers het grootste deel van wat het *particulier initiatief* genoemd wordt, ontstaan.

Zoals het Verlichtingsdenken paste bij het 'laissez faire'-kapitalisme, bij de natuurlijk geachte beperking van het kiesrecht, maar ook bij het louter repressief reageren van de burgerij en haar staat op de sociale kwestie, zo paste de 'zuilvorming' van de politieke partijen bij het monopoliekapitalisme, die een grotere overheidsinterventie vroeg. *Boog de burgerij zich vroeger moralistisch over de ellende onder de arbeiders, dan speelde ze nu in op de tendens onder de arbeiders om zich te organiseren en de politieke evolutie te beïnvloeden.* Vanuit een welbegrepen eigenbelang werd de strategie gaandeweg aangepast.

Zoals gezien was het opkomend socialisme als massabeweging en -partij de eerste uiting van de noodzaak aan systeemwijzigingen. De socialisten, of beter, de BWP aanzag het politieke bestel niet als gelegitimeerd, tenzij -

en dat was vlug duidelijk voor de andere partijen en de burgerij — ze zelf aan de macht zou deelnemen. Om dat doel te bereiken moest ze de massa betrekken bij de politiek, die het hele maatschappelijk gebeuren zou kleuren. Dat was de wezenlijke functie van het socialisme : het optrekken van de massa als politiek object.

Maar tot een *breuk* in de geschiedenis kwam het niet. Het kapitalisme bleek sociale wetten best te verdragen en er zelfs versterkt door te worden. Het politiek bestel zou zich ook aanpassen. De kleine burgerlijke elite, die de verantwoordelijkheid droeg, bezat niet voldoende gezag om de nieuwe overheidstaken te vervullen. De massa ging politiek meespelen, langs net haar verleende stemrecht. Daarvoor werd zij echter opgevangen in organisaties, gecontroleerd door politieke partijen.

Deze evolutie verschaftte de katholieke partij nog meer politieke invloed. Ook na de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht in 1914 gaf zij haar sleutei positie niet prijs, hoewel ze haar absolute meerderheid verloor en grote interne tegenstellingen moest overbruggen.

Deze partij wijzigde immers ten gepaste tijd haar strategie. De staat kon niet meer teruggedrongen en evenmin gekerstend worden. Nu werd het doel hem te gebruiken voor het in stand houden van de eigen intermediaire laag van organisaties, die moest verhinderen dat de overheidsinterventie seculariserend zou werken. Het was de idee van *'liberté subsidiée'*. Samen met de politisering van het sociale leven ten gevolge van het optreden van de socialisten en het tussenkomen van de staat op sociaal vlak, vormde het de achtergrond van het ontstaan van de *verzuijing en pacificatiedemocratie*. De partijen creëerden elk een eigen wereld, een eigen net van organisaties en diensten, die alle leden van de achterban begeleidden van de wieg tot het graf. Vooral tussen de twee wereldoorlogen werden de talloze organisaties, waarvan sommige zich min of meer autonoom opstelden, door de partij of de clerus samengebracht en onder hun hoede geplaatst. Het was de nieuwe eigentijdse versie van het 'particulier initiatief'.

In het geval van de sociale verzekeringen subsidieerde de staat reeds vóór de eerste wereldoorlog de verzekeringsinstellingen, die door sociale organisaties (vakbonden, partijen, kerk) waren opgericht. Later groeide de invloed van de staat in deze, omdat het weibegrepen eigenbelang van de industriële burgerij daar om vroeg.

De *volksopvoeding* had het nog niet zover gebracht, en volgde een eigen weg. Toneelverenigingen en -schrijvers werden sinds 1860 langs een premiestelsel financieel door de overheid gesteund. Het principe dat de overheid subsidiair moest optreden tegenover het geheel van organisaties voor volksontwikkeling kreeg na de eerste wereldoorlog geleidelijk gestalte. De wet van 14 juni 1921 beperkte de arbeidsduur tot acht uren per dag en achtenveertig per week, een reeds grotendeels feitelijk bestaande regeling in de bedrijven. Politici en kerkelijke instanties zagen er een aanleiding

in om hun bekommernissen over de vrijetijdsbesteding van de arbeiders met de overheid te gaan delen. Zij zagen reeds langer het probleem om de arbeiders weg te houden van 'verdachte' gelegenheden, die hun 'gemeenschapszin' niet zouden bevorderen. Maar daarnaast stelden ze nu nieuwe mogelijkheden vast, mits de overheid een handje zou toesteken.

De geïndustrialiseerde en socialistisch georiënteerde Waalse provincies hadden reeds sinds 1919 *'Commissions provinciales des loisirs'* opgezet. Het waren inderdaad vooral de socialistische kopstukken die zich met het probleem inlieten. De wet van 17 oktober 1921 op de *openbare bibliotheken* kwam er op initiatief van een socialistisch minister van Kunsten en Wetenschappen. Ook het *Koninklijk Besluit 'tot vaststelling der algemene voorwaarden voor het verlenen der toelagen aan de naschoolse werken'* van 5 september 1921 was het werk van zijn ministerie. Op basis daarvan werden subsidies verleend aan 'Volksuniversiteiten, hogeschooluitbreidingen, studiekringen en -lezingen en alle gelijksoortige werken van wetenschappelijke of artistieke uitbreiding'. De te subsidiëren activiteiten betroffen uitsluitend voordrachten en cursussen. In 1921 was 100 000 fr. ingeschreven op de begroting voor de uitvoering van het KB. In 1929 was het bedrag gestegen tot 250 000 fr., en dit voor 418 gesubsidieerde werken, waarvan 177 Nederlandstalige. Ook het ministerie van Landbouw verstrekke financiële steun aan volksoepvoedende activiteiten, betreffende land- en tuinbouw. Naast de boerenstand vormden ook de ontelbare arbeiders, die een eigen groententuintje onderhielden, de doelgroep.

In 1922 dienden enkele socialistische volksvertegenwoordigers een wetsvoorstel in tot oprichting van een *'Nationaal Werk voor den Vrijen Tijd van den Arbeider'*. Het beoogde een zekere ordening van het particulier initiatief, door het aan te moedigen en te controleren bij subsidiëring, en door overheidsdiensten te creëren, waar dat nodig was. Tegelijk hield het een pleidooi in voor een deskundigere aanpak van het overbrengen van cultuur aan de arbeiders.

Elders wordt in een specifiek artikel over het overheidsbeleid dieper ingegaan op deze kwestie. Hier moeten we enkel vermelden dat het voorstel mede omdat de BWP van eind 1921 tot in 1925 in de oppositie zat, de eindstreep niet haalde. In 1925, toen het gesternte het voorstel beter gezind leek, werd het opnieuw ingediend in geamendeerde vorm. In 1928, onder een katholiek-liberale regering, werd het besproken in de Kamer en verworpen door de katholieken. De liberale minister van Kunsten en Wetenschappen legde zelf een wetsontwerp neer, dat het uiteindelijk in sterk gewijzigde vorm zou halen. Er werd enkel een *'Hoge Raad voor de Volksopvoeding'*, met consultatieve bevoegdheid, opgericht. In 1930 ging hij van start, samengesteld uit de kopstukken van volksontwikkelingsorganisaties en afgevaardigden uit de provinciale commissies voor de vrije tijd van de arbeider. Veel meer dan enig studie- en documentatiewerk heeft hij niet gepresteerd.

In het ministerie van Openbaar Onderwijs – zijnde dat van Kunsten en Wetenschappen onder een nieuwe benaming – werd in 1936 een 'Nationale Dienst voor Den Vrijen Tijd van den Arbeider' gecreëerd. Deze moest de uitvoerende arm van de Hoge Raad worden. Eind 1939 werd hij toegevoegd aan de Dienst voor de Openbare Bibliotheken, waarna ze samen de Dienst voor Volksopvoeding vormden. Zijn activiteit bleef beperkt tot het erkennen en subsidiëren van de volksoontwikkelingswerken.

De figuranten: liberalen en Vlaamse kunstbeoefenaars

Uit het hoger geschetste beeld komen de katholieke en socialistische organisaties als absolute hoofdrolspelers naar voren, met de overheid als hulp-instrument. De schets moet echter aangevuld worden door nog twee componenten.

Een eerste is de minder omvangrijke, maar reële *liberale zuil*. De liberale partij vond naar het eind van de vorige eeuw toe geen vruchtbaar antwoord op de sociale kwestie. Vele radicalen (progressisten) vonden een onderkomen bij de socialistische partij, terwijl een groot deel van de burgerij op de katholieke partij wedde en enkele heldere geesten onder haar zelfs op de BWP.

Na 1900 heeft de liberale partij zich politiek ietwat herpakt. Door een tijdelijk effectieve aandacht, vooral van overgebleven Vlaamsgezinde radicalen, voor de sociale kwestie leek het erop dat ze een volkspartij zou worden, vanuit haar volksbonden, en de organisaties van middenstanders en arbeiders. Doch na de eerste wereldoorlog, waaruit de burgerij met een versterkt moreel gezag te voorschijn kwam, speelden de liberalen ten volle hun invloed uit als vertegenwoordigers van de leidende Franstalige groepen in het bedrijfsleven. Zij apprecieerden het conservatieve effect van de katholieke machtsvergroting en begeleidden ondertussen de uitbouw van de prille sociale wetgeving. Resterende leiders van de liberale arbeidersorganisaties stapten over naar de socialisten, terwijl de sector, waarin liberale flaminganten een grote rol speelden, m.n. de hogeschooluitbreiding, weinigen uit het volk bereikte. Deze initiatieven plaatsten zich, zoals gezien, in een eerder marginale positie, ook ten opzichte van de liberale partij. De tweede trein van het 'particulier initiatief', zoals we dat in dit hoofdstuk bekeken, hebben de liberalen dan ook grotendeels gemist. *Als elitaire denkers waren ze wel ontvankelijk voor Verlichtingsidealen, maar onbereikbaar als het op strakke organisatievereisten aankwam om de politiek veelal apathische en dus controleerbare volksmassa achter zich te scharen.*

De tweede te vermelden component is de *amateuristische kunstbeoefening*. Als lokale ontspanningsverenigingen zijn ze naar het eind van de vorige eeuw ontstaan binnen de grote stromingen en hebben ze bijgedragen tot de versterking van de invloed van de twee grote zuilen. Het betreft hier

vooral toneel- en muziekverenigingen. In 1900 werd de 'Federatie van Vlaamse Socialistische Toneelverenigingen' opgericht, en in 1949 het 'Nationaal Vlaams Kristelijk Toneelverbond', dat gegroeid was uit de sedert 1900 ontstane provinciale en lokale organisaties voor liefhebberstoneel. In 1919 zag de 'Federatie der Katholieke Muziekmaatschappijen van Antwerpen en Omliggende' het licht van waaruit in 1957 de 'Nationale Federatie van Muziekmaatschappijen van België' ontstond. In 1952 werd de 'Vlaamse Federatie van Socialistische Muziekkorpsen en Zangkringen' opgericht, en pas in 1972 de 'Vlaamse Federatie der Liberale Muziekmaatschappijen'. In deze sector, met ook zang- en volksdansverenigingen moeten we echter rekening houden met een sterke Vlaams-nationale tendens. Het romantische *cultuurflamingantisme* heeft er zijn belangrijkste bedding in gevonden. Toneel, volksdans, koor- en massazang staan er in het teken van het uitdragen en beleven van de Vlaamse Cultuur. Het 'Algemeen Nederlands Verbond' (1895), het 'Koninklijk Nationaal Toneelverbond' (1908), het 'Vlaams Nationaal Zangverbond' (1935), dat inhaakte op de 'Liederavonden voor het Volk', 'De Vedelaar' (1932; 1938: 'Volksdanscentrale voor Vlaanderen') en vele andere, meer lokaal gerichte organisaties, situeren zich in dat kader.

3. De stroomversnelling: nieuwe cultuurvormen en de uitbouw van de 'verzorgingsmaatschappij'

De naoorlogse samenhangsgeest

Zoals andere landen, kwam België geslagen te voorschijn uit de tweede wereldoorlog. Internationaal duidelijk veel afhankelijker geworden, kon ons land evenwel mee profiteren van het grootse hulpprogramma van de Verenigde Staten, die de leiding van het westers blok op zich zouden nemen om het communistisch gevaar af te wenden. Omdat het productieapparaat hier relatief weinig schade had opgelopen, bleef de aandacht daarbij uitgaan naar de traditionele sectoren en kwam men de chaos vrij snel te boven.

Maar ook de nieuwe geest, die was ontstaan naar het einde van de oorlog toe, stak een handje toe. Werkgevers en werknemers maakten hun voornemen kenbaar om hun samenwerking te institutionaliseren en elkaars rol en macht te erkennen en te respecteren. Een 'pact van sociale solidariteit' werd afgesloten in 1944, aangevuld door een 'gemeenschappelijke verklaring over de produktiviteit' in 1954.

Terwijl de culturele organisaties van de tweede fase terug op dreef kwamen – waarover straks meer – verschenen initiatieven aan de horizon, die nieuwe idealen wilden uitdragen. Enigszins als late uitloper te beschouwen, maar zich neutraal en pluralistisch opstellend, ontstond het Vermey-

lenfonds in 1945. Het richtte zich tot alle Vlaamsgezinden van uiteenlopende ideologieën, en plaatste zich in de 'beweging van zijdelingse ontwikkeling van het Vlaamse volk'. Lange tijd had het alleen een centrale werking. Na 1961, toen het zich socialistisch opstelde, structureerde het fonds zich ook plaatselijk en provinciaal. Samen met de twee andere fondsen zou het een belangrijke pressiegroep vormen in de communautaire kwestie.

Belangrijker is dat de geest van het *volkshogeschoolwerk* in de vijftiger jaren ook in Vlaanderen met enig succes rondwaarde. In de Scandinavische landen en in Nederland had het werk reeds vroeger wortel geschoten, onder de vlag van volkssamenhorigheid en versterking van de nationale cultuur boven alle maatschappelijke tegenstellingen.

In 1952 werd de *Stichting-Lodewijk de Raet* opgericht, als kristallisering van de eerder ontstane *Vlaamse Volkshogeschoolcursussen*. Zij stelt zich uitdrukkelijk pluralistisch op en wil handelen vanuit het standpunt van het algemeen welzijn. Hiertoe verstrekt ze gelegenheid tot vorming en bezinning, met het oog op de ontplooiing van de volkskracht en -cultuur en het ontwikkelen van het besef van samenhorigheid. Het *Centrum Rijkevelde* (1956) vatte als vormingscentrum het specifiek plan op een breder publiek te sensibiliseren voor de Europese integratiegedachte en de internationale verstandhouding. Oorspronkelijk geïnspireerd door een christelijke visie, stelde het zich al spoedig onafhankelijk en open op.

In 1959 werd *Volkshogeschool en Conferentieoord De Blankaart* opgericht. Zich richtend tot mensen uit alle kringen en van alle opinies, wil deze bij cursisten persoonlijk inzicht, verantwoordelijkheidsbesef en eerbied voor elke overtuiging en levenskunst opwekken.

Op het eerste zicht liggen deze initiatieven alsook de *levensscholen* voor jonge arbeiders in de lijn van het Verlichtingsdenken en nemen zij de draad van onze eerste fase terug op. Formeel is er ook de verwijzing naar de voortrekkers van de 'University Extension'-beweging rond de eeuwwisseling. Maar in feite zijn de verschillen qua aanpak en ideeën in vergelijking met deze van de volksuniversiteiten belangrijk én typerend. Het overbrengen van kennis door deze laatste, het verheffen van de volksmassa in een rationalistisch perspectief wordt door de volkshogescholen ingeruild voor een meer gevoelsmatige benadrukking van het *volkseigene* en de bijdrage van iedere persoon als verantwoordelijk lid aan de volkscultuur. Persoonsgerichte vorming, dikwijls in internaatsverband, in plaats van kennisoverdracht door middel van cursussen en voordrachten dus. Zoals elders staan de volkshogescholen in Vlaanderen in het teken van een verzoening van de sociale groepen, van een vernieuwd denken om de crisis in economisch en politiek opzicht (koningskwestie, schoolstrijd) te overstijgen en van een begeleiding van de burgers in een snel evoluerende technologische samenleving.

Als nieuwe vormgeving van de 'volksontwikkeling' kan het fenomeen van volkshogescholen tellen. Het vage ideaal van een menswaardige samenle-

ving, zich uitend in een sensibiliserende vorming van cursusgangers in internaatsverband, staat hier voor een nieuwe conceptie van het sociaal-cultureel werk. Straks zullen we vaststellen dat de derde fase in de evolutie van deze sector erin is ontkiemd.

Hoogtepunt en stabilisering van de verzuijing

Maar ondertussen bleven de politieke voortrekkers van de vooroorlogse beweging niet bij de pakken zitten. De katholieke partij hervormde zich in 1945 tot 'Christelijke Volkspartij', die zich a-confessioneel wou opstellen en kon verhinderen dat de christelijke arbeidersbeweging zich autonoom ging opstellen. De in 1940 ontbonden BWP had zich tijdens de oorlog in de clandestiniteit heropgericht onder de naam van 'Belgische Socialistische Partij', waarmee deze zich ging openstellen voor de bedienden. Zij had meer moeilijkheden met de vakbeweging. Het 'Algemeen Belgisch Vakverbond' stelde zich als overkoepeling van sociaal-democratische en communistische syndicaten, onafhankelijk op. De BSP-leiders haakten echter in op de koude oorlogstaai van het westers blok en verzwakten de linkse inbreng in het ABVV. Tegen 1950 veranderden de krachtsverhoudingen in het ABVV in het voordeel van de rechterzijde, en tegelijk geschiedde de toenadering tot de BSP. De krachtmeting tijdens de *Koningskwestie*, die zich voltrok tussen de aloude levensbeschouwelijk afgebakende werelden, zat hier ook voor iets tussen. De socialisten vonden er hun eenheid door terug en legden de basis voor de *Socialistische Gemeenschappelijke Actie*.

Nieuwe initiatieven, alsook de overkoepeling van bestaande organisaties door de politieke partijen in de twee decennia na de oorlog, wezen erop dat de verzuijing, met al haar risico's qua destabilisering, naar haar hoogtepunt toegroeide. De plaatselijke katholieke burgerkringen structureerden zich in 1945 in een *Nationaal Christelijk Middenstandsverbond*. Terwijl deze economisch en numeriek belangrijker wordende bevolkingsgroep zich ook politiek meer liet gelden, werd in 1961 een eigen *cultuurdienst* in het N.C.M.V. uitgebouwd.

De invoering van het vrouwenkiesrecht in 1948 maakte een nieuwe groep tot een te beheersen politieke factor. In 1950 werd de vereniging *Christelijke Middenstands- en Burger vrouwen* opgericht, terwijl het aantal leden van de K.A.V. gevoelig verhoogd werd.

In de sector van de amateuristische kunstbeoefening ging de nationale federering verder, al bleek een unitaire groepering meer en meer onmogelijk. De muziekverenigingen, de zanggroepen, de foto- en kinokringen en de volkskunstbewegingen schaarden zich uitdrukkelijker dan tevoren achter de alomtegenwoordige gekleurde vlaggen.

Nog andere groepen als de gezinnen en de bejaarden trokken de aandacht van organisatorisch getalenteerden. Toeval of niet, de socialisten

waren de eersten om aan laatstgenoemde groep aandacht te besteden en in 1948 de *Nationale Federatie van Socialistische Gepensioneerden* te stichten, met als eerste oogmerk de verbetering van de vrijetijdsbesteding. Nadat in 1950 de zich neutraal opstellende *Week der Ouden van Dagen* (later 'De Derde Leeftijd') was opgericht, bundelde in 1956 de *Christelijke Landsbond van Gepensioneerden* de reeds bestaande gewestelijke bonden. Zoals bij andere aangelegenheden zouden de liberalen pas in de zeventiger jaren een eigen overkoepelende organisatie op punt stellen. Talrijke vroeger ontstane zuil- en partijorganisaties zouden zich vanaf de vijftiger en zestiger jaren meer expliciet met vormingswerk gaan inlaten. De 'Boerenbond' en het N.C.M.V. met hun *Cultuurdienst* (resp. 1957 en 1960), de BSP met haar *Centrum voor Opvoeding en Cultuur* (1961), het ABVV met zijn *Culturele Centrale* (1965), De Vlaams-nationalisten met hun aan de Volksunie verwante *Dosfelinstituut* (1967).

Vele van de sociaal-culturele organisaties vormden eens te meer de stutende elementen bij de machtsontplooiing van de politieke partijen. De Belgische democratie werd immers spoedig na de oorlog getest op haar stevigheid. Bij de Koningskwestie en de *Schoolstrijd* mobiliseerden de partijen hun zuilachterban om de nieuwe machtsverhoudingen te testen en de eigen positie te verstevigen. Wat in de jaren vijftig bleek was dat geen enkel machtsblok zijn wil kon opleggen aan de anderen, zelfs als het de meerderheid in het parlement voor zijn rekening nam. De partijen moesten dus rekening houden met elkaar, maar zouden elkaar ook steeds controleren qua sterkte, representativiteit en mobilisatievermogen in conflicten. Inderdaad, de pacificatie-elite had geen belang bij een blijvende grondige destabilisering van het politiek bestel. Zij was bereid tot compromissen en sectoriële pacts. Maar indien nodig, moest de achterban opgetrommeld worden achter verheven ordewoorden, waarna hij dan zo gauw als mogelijk om pragmatische redenen terug naar de heimat gestuurd werd.

De sociaal-culturele organisaties hebben daarbij de belangrijke functie de leden op te vangen met hun immateriële behoeften, en hun beeldvorming over de eigen zuil en over de mensen van de andere werelden te beïnvloeden. Zij bewerkstelligen de eenheid op het laagste niveau, een taak waar zij zich veelal reeds sinds eind vorige eeuw mee onledig houden.

Met de ultieme krachtmeting in de *Schoolstrijd* en de stabilisering onder een gewapende vrede daarna, was het punt echter de organisaties nationaal te coördineren en dus te controleren. Vandaar dat in de vijftiger en zestiger jaren de laatste hand werd gelegd aan de structurering op nationaal niveau van de reeds bestaande 'particuliere initiatieven' van de tweede fase. Uit deze nationale organen werden dan de topfiguren gerecruteerd voor het coördinatielichaam (de 'Socialistische Gemeenschappelijke Actie'; het 'Nationaal Comité voor Vrijheid en Democratie' en de 'Agenda Kommissie' van de CVP en voor de partij, die steeds meer zelf de overkoepelingsfunctie

van de zuil zou waarnemen.

Onze tweede fase in de evolutie van de sociaal-culturele sector is hiermee in de jaren zestig afgesloten en bekroond. Op het eerste zicht lijkt de oprichting van de culturele koepels zich in dit kader te plaatsen. Zij houdt echter verband met een andere factor, het groeiende overheidsbeleid.

De culturele autonomie en de 'verzorgingsmaatschappij'

Na de tweede wereldoorlog zou de staatsinterventie op sociaal gebied zich snel uitbreiden. De Besluitwet van 1944, die haar oorsprong vindt in het Sociaal Pact, legde het principe vast van de *verplichte sociale verzekering*. Voor pensioen, ziekte, werkloosheid, kinderbijslag en verlof werden de werkgevers en werknemers voortaan verplicht bijdragen te storten bij een rijksdienst, die de voordelen via de bestaande verzekeringsinstellingen zou uitkeren.

Naast het direct ondersteunend tussenkomen in de produktiesfeer (infrastructuurwerken, diensten, geldpolitiek, energie), stelt de staat zich erdoor garant voor het voortbestaan van de noodzakelijke arbeidskrachten door een inkomensoverdracht via de sociale zekerheid. Gezien de historisch gegroeide situatie en de machtsverhoudingen op dat gebied, waarvan de staat de uitdrukking is, wordt deze activiteit in *onderaanneming* gegeven aan de zgn. *sociale partners*, de werkgevers- en werknemersorganisaties. Zij nemen de beslissingen en/of bepalen de tenuitvoerlegging ervan.

In de volgende decennia werden de materiële bestaansvoorwaarden voor de arbeiders steeds meer veilig gesteld en verbeterd. Daartoe behoorde ook een verhoging van de vrije tijd door een verkorting van de arbeidsduur en een toekenning van meer verlofdagen. In verschillende kringen maakte men zich al langer zorgen over de vrijetijdsbesteding, maar als een fundamenteel beleidsprobleem werd het nog niet erkend. De overheid zou het nog lange tijd houden bij het nog vrij ongeschonden stelsel van 'liberté subsidiée' op dat vlak. En door het ontstaan van een ware *vrijetijdsindustrie*, die de nieuwe markt spoedig en efficiënt inpalmde, kon vanuit de economische hoek maar weinig druk waargenomen worden om het subsidiëringssysteem effectiever te maken en uit te breiden.

De regeling van de Koninklijke Besluiten van 1921 en 1925 gold nog onverkort. De particuliere organisaties meenden de noodzaak en de mogelijkheid tot aanpassing van deze verouderde normen duidelijk waar te nemen. Zij zouden evenwel nog langere tijd bot hebben gevangen, moest de overheid niet zo nodig een antwoord zoeken op de communautaire kwestie. De prefiguratie van de *culturele autonomie* had zich reeds voor de oorlog afgetekend, toen in 1938 de Hoge Raad voor de Volksopvoeding en de Nationale Dienst voor de Vrije Tijd van de Arbeider in twee afdelingen werden gesplitst, en in hetzelfde jaar twee raadgevende *cultuurraden* werden opgericht. Nog meer dan in die periode begon het communautaire vraagstuk

vanaf het eind van de vijftiger jaren het Belgische politieke leven te domineren. In 1958, in de eerste regeringsformatie na het afsluiten van het Schoolpact, wordt een minister-onderstaatssecretaris aangesteld voor culturele zaken. Vanaf dat moment is er een persoon formeel belast met het uitbouwen van een *specifiek beleid voor cultuur*. Onder meer, en niet in het minst, zal hij zich daarbij richten naar de sociaal-culturele sector, en welwillend luisteren naar de verzuchtingen aan de 'basis' aldaar.

In 1961, werd een voorontwerp van wet 'houdende statuut van de werken voor cultuurbevordering' opgesteld, dat een kader bood voor de subsidiëring van de nationale, regionale en plaatselijke sociaal-culturele organisaties en diensten. Het werd door de Franstalige afdeling van de Hoge Raad echter niet aanvaard. Men nam dan maar zijn toevlucht tot een *Koninklijk Besluit* om enkel het *Nederlandstalig volsontwikkelingswerk* te stimuleren. Op 24 maart 1967 werd het afgekondigd en later aangevuld voor het vormingswerk in internaatsverband. De erkenning van nieuwe en subsidiëring van bestaande organisaties voor volksontwikkeling werden taken, waarmee de Hoge Raad en de administratie lang de handen vol hadden.

Ondertussen hadden de beleidsverantwoordelijken voor cultuur ook aandacht verleend aan de *infrastructuur*. Sedert 1966 komt de nationale overheid in belangrijke mate financieel tussenbeide bij de bouw van culturele centra, jeugthuizen, sportcentra, enz. Verder worden in die periode aardig wat *enquêtes en studies* verricht over de vrijetijdsbesteding en de culturele behoeften van de bevolking. Naar het eind van de jaren zestig toe was er duidelijk schot gekomen in de zaak, en leek de weg vrij voor een innovierend cultuurbeleid.

Maar in 1970 verschenen de politieke hoofdrolspelers op het toneel, door grondwettelijk een oplossing vast te leggen voor de communautaire problemen. Ter invoering van de *culturele autonomie* werden *wetgevende Cultuurraden* opgericht per taalgemeenschap, die bevoegd werden voor onder meer de culturele aangelegenheden. De wet van 21 juli 1971 (ondertussen vervangen door de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen) legde deze vast. De permanente opvoeding, de vrijetijdsbesteding en de sociale vorming ressorteren er evident onder. De vrijzinnigen in Vlaanderen vreesden een discriminatie nu het nationale evenwicht tussen het katholieke Vlaanderen en het vrijzinnige Wallonië op cultuurgebied verbroken werd. Op wetgevend vlak kregen zij garanties in de wet van 3 juli 1971. Maar vermits het uitvoerend niveau belangrijker werd, eisten zij een *Cultuurpact*, ter bescherming van de ideologische en filosofische minderheden, en verkregen zij het ook. Op 16 juli 1973 werd het wettelijk bekrachtigd, wat later als een symbolische bevestiging werd overgedaan, toen op 28 januari 1974 de Nederlandse Cultuurraad het in decreetvorm afkondigde. Als gevolg van dit cultuurpact moesten formele regelingen gezocht worden om alle strekkingen zonder discriminatie in het cultuurbeleid, de advisering en uitvoering ervan aan bod te laten komen. Ook wat

de subsidiëring van organisaties betreft. Vanaf 1975 zijn per werksoort *decreten* opgemaakt en gestemd ter erkenning en betoelaging van de verenigingen en de instellingen voor vormingswerk, de organisaties in de sector van de amateuristische kunstbeoefening, het jongerenwerken de koepelorganisaties.

De impact van het overheidsbeleid op cultureel gebied is duidelijk gegroeid, wat wezenlijke effecten heeft gesorteerd voor de uitbouw en de structuur van het sociaal-culturele veld. In een volgende paragraaf zullen we zien hoe deze samenhangen met de politiek-ideologische ontwikkelingen. Hier moeten we aanstippen dat naast de rechtstreeks door de overheid opgezette organen — die veelal door de politieke partijen en hun zui-organisaties bezet en opgevuld worden — verschillende initiatieven ontstaan als uitvloeisel van beleidsmaatregelen. De sociaal-culturele *koepelorganisaties* zijn niet in het leven geroepen door hun 'basisgroepen', die gericht wilden gaan samenwerken. Zij zijn ontstaan vanuit de behoefte van de overheid aan gesprekspartners, aan afgevaardigden in de nieuwe beleidsorganen, en aan een ordening van het veld. Hun doeleinden en hun middelen zijn afhankelijk van wat de beleidsverantwoordelijken in hun wetgevende arbeid vooropstellen. Maar ook andere zgn. 'particuliere organisaties' ontstaan of wijzigen hun structuur en werking in functie van de *beleidsmatige erkenningscriteria en subsidiëringnormen*. De overheid houdt onder wettelijke garanties de gehele structuur van het sociaal-cultureel werk in stand, waarbij moet gezegd dat ze zich in principe niet inlaat met de inhoudelijke werking van de organisaties.

Duidelijk wordt dat de culturele sector zich inschakelt in het globale verzorgingspakket van de zich uitbreidende interventiestaat. *De groeiende rol van de overheid tast ook hier in belangrijke mate het 'liberté subsidië'-beginsel aan, zoals dat vroeger gebeurd was met het sociale verzekeringsstelsel*. Deze laatste sector werd echter van in het begin gecontroleerd door de werkgevers- en werknemersorganisaties, die een eigen parallel circuit patroneren. Op sociaal-cultureel vlak zijn het in grote mate de politieke partijen, met hun koepelorganisaties, die de hoofdrol spelen. Allicht is het een van de aanduidingen van het marginale karakter van de sector. De nieuwe cultuurvormen, die in dit stadium het licht zien en direct met de nieuwe ontwikkelingen verbonden zijn, veranderen daar in de meeste opzichten niets aan.

Nieuwe initiatieven: de grote bewustmaking

Naar het einde van de jaren zestig toe, en opvallend veel in 1968 ontstaan verschillende groeperingen, die zich inbedden in de internationale contestatiegolf. Naast en vanuit de dwarsliggende groepen in de katholieke zui — ofr. deze in het Davidsfonds en de katholieke jongerenbewegingen — staan groepen op om op een meer gerichte en duurzame wijze aan de sensi-

biïsering van de bevolking te werken. Nadat in 1967 *Moritoen* zijn deuren had geopend, ging in 1968 de *Europese Faculteit voor Mens en Gemeenschap* van start (1980: *Faculteit voor Mens en Samenleving*), alsook *Boksinstuif*, *Centrum voor Bewustworing* (1978: *Limburgse Vormingsinstelling*), *Dialoog* en *Bremberg*, *Cultuur van de Stilte*. *Intermedium* werd in 1969 opgericht, en *De Sirkel*, *Eicker-ik* en *Rooyerheide* in 1970. Later krijgen zij nog het gezelschap van *Interactie-Akademie* (1971), *Alleman*, *Instituut voor Permanente Vorming* (1972), *Wederzijds* (1972) (in 1977, samen met de *Arbeidsuniversiteit*, *Vorming tot Bevrijding*), *Zemen* (1973), het *Instituut voor Communicatie* (1975), *De Sfinks* (1976), de *Outward Bound School* (1977), *Vlied* (1979) en *Volkshogeschool Brugge* (1979; 1978: *Cactus Eicker-ik*). Met als voorlopers de enkele, in de jaren vijftig ontstane volkshogescholen, vormen deze initiatieven een zekere uitdrukking van de derde sociaal-culturele fase. Een belangrijk kenmerk van dit bijbehorende organisatie-type is immers dat het zich structureert als instelling, als vormingscentrum, en niet als ledenbeweging en -vereniging. Dit kenmerk is niet onbelangrijk voor de ermee verbonden tendensen, die maken dat dit type goed aansluit bij recente maatschappelijke ontwikkelingen.

Aliereerst is er de accentverlegging van (intellectuele) ontwikkeling van de massa naar (persoonsgerichte en dikwijls gevoelsmatige) *vorming* van het individu. De over te dragen cultuur staat niet meer centraal. Men ontdoet zich van het oude paternalisme van de Verlichting en de politiek opgezette zuiïorganisaties en wil zich nu richten op de onderkende of vermeende behoeften van het individu. Deze laatste worden daarbij, in plaats van leden van een beweging, *cliënten*. De centra werken een ruim aanbod van vormingspakketten uit om aan de behoeften van verschillende cliënten tegemoet te komen. Voorop staat niet meer een a.h.w. geprefabriceerde mobilisering van burgers achter een politieke vlag, die emancipatorisch de hoogte wordt ingestoken, maar wel het hoogstpersoonlijke gevoelsleven van het individu. De relatie met die cliënten vereist daarbij een zekere deskundigheid. Het gaat niet meer op mensen amateuristisch in gezelligheidsverenigingen onder te brengen, en als het kan nog wat intellectuele bagage mee te geven. *Professionalisering* dringt zich op nu het menselijk gedrag steeds meer het voorwerp wordt van wetenschappelijke benadering (cfr. de hoge vlucht van allerlei menswetenschappen).

Ook de traditionele bewegingen passen zich aan de nieuwe evolutie aan, o.m. door het opzetten van eigen vormingscentra (*Ter Munk*, *Rerum Novarum*, *Centrum voor Christelijk Vormingswerk*, *Vormingscentrum Herman Vos*, *CSC-Vormingswerk*). Hun achterban raakt immers wegens de politieke pacificatie en de groei van de 'welvaartstaat' gedemobiliseerd, en wordt daarom op een steeds meer cliëntelistische manier aan de zuil gebonden. Idealistische inzet wordt verdrongen door organisatorische kundigheid, waarmee de service voor de cliënt-leden moet verzorgd worden. De keuze van toetreding tot een organisatie berust immers meer op de aard van de

geboden diensten (of het beeld dat men er zich van vormt) en de mate van afhankelijkheid ervan, dan op de kleur die het heet te dragen.

De pendant van deze professionalisering en routinisering van de sector is de *bureaucratisering* van het stelsel als geheel. De overheid wordt veelzijdig, stelt criteria en normen op, controleert activiteiten op hun subsidiëerbaarheid, en ordent het veld vanuit echte of vermeende beleidsmatige behoeften. De organisaties, waarvan de recent ontstane zo goed als geheel van overheids-subsidies afhankelijk zijn, moeten hun arbeidskrachten in niet onbelangrijke mate met het bureaucratisch vereiste werk belasten. Naast de koepelorganisaties ontstaan dan ook *documentatie- en dienstencentra* met een ondersteunende functie.

Geleidelijk is zo het stelsel van 'liberté subsidiée' uitgehold. De normen voor betoefaging worden strikter, zodat het element 'vrijheid' relatiever wordt. Activiteiten van organisaties verleggen zich volgens subsidiënormen, nieuwe decreten roepen nieuwe voorzieningen en overkoepelende structuren op, 'private' initiatieven willen zo snel mogelijk door de overheid als het ware overgenomen worden, terwijl de nood aan bestaanszekerheid voor de vrijgestelden de afhankelijkheid totaal maakt. De overheid wordt een volwaardig regulerende werkgever, die het stelsel behoorlijk wil controleren. Het subsidiariteitsbeginsel is daardoor in feite reeds lang achterhaald.

Wat opvallend en paradoxaal is in deze ontwikkelingen sinds het einde van de jaren zestig, is dat het ongenoegen omtrent maatschappelijke en politieke toestanden sociaal-culturele instituties gebaard heeft, die geprononceerd aansluiten bij de kenmerken van de zgn. verzorgingsmaatschappij, de laatkapitalistische interventiestaat en zijn bijpassende cultuur. Centraal aansluitingspunt daarbij is het *consumentisme* als zich algemeen opdringende houding. De burger wordt ontvoogd geacht om zelf zijn behoeften te ontdekken en te bevredigen via het hem aangeboden verzorgingspakket. De cliënt moet zich niet meer passief laten koesteren in voor hem opgezette verenigingen (cfr. de tweede sociaal-culturele fase), maar actief een vormingsaanbod consumeren. Het ethos van de economische sector verbreidt zich zo naar de zachte sectoren toe. De consument verwerpt betutteling en staat op zijn rechten als afnemer van diensten. Deze diensten zullen dan ook aansluiten bij de direct beseefde behoeften van de mens in deze samenleving. Deze slaan blijkbaar minder op ienigen van intellectuele vragen, dan wel op zijn gevoelswereld, zijn behoefte 'zichzelf te zijn', 'bewust te worden van zijn ware ik', 'zich als persoon te verrijken', 'intensier te leven'. De begeleidende verschijnselen van de laatkapitalistische maatschappij veruitwendigen zich hier. De ten top gedreven *vervreemding* van de ondoorzichtelijke, technologische maatschappij wordt niet opgeheven, integendeel, ze wordt gebruikt als ingang tot de gekende onuitputtelijke therapieën, en als individueel en emotioneel probleem gemanipuleerd om een vormingsaanbod aan de man te brengen.

Hoewel overal dezelfde achtergrond en basiskenmerken zijn waar te nemen, zijn in dit nieuwe scala aan vormingsactiviteiten wel twee tendensen aan te duiden. Enerzijds zijn er de zuivere *persoonsgerichte* vormingscentra, die ook dikwijls 'trainingen' en 'therapieën' toepassen in groepsverband, om de louter individuele problemen aan te pakken. Aan het andere uiteinde van de lijn staan de organisaties die een zekere *sociale actie en politieke sensibilisering beogen*, en de ruimere maatschappelijke context niet onaangeroerd willen laten. De twee soorten bewegingen ontmoeten elkaar, letterlijk en figuurlijk, in het *alternatieve circuit* dat sinds 1968 is ontstaan. Ze zoeken de irrationele effecten op waarmee de bevolking geconfronteerd wordt in deze hoogtechnologische en zogenaamd rationalistische maatschappij. Vooral op de aantasting van het leefmilieu en het 'onderdrukken' van allerlei minderheden wordt gereageerd met lokale ad hoc groepsvorming, om uit te maken hoe men het als bewust persoon moet verwerken en eventueel veranderen in functie van de eigen frustratiegevoelens. In principe voegen de groepen uit de tweede tendens hier een sociale dimensie aan toe, maar men ontkomt niet aan de indruk dat ze hoogstens een vrijblijvende en tijdelijke solidariteit bewerkstelligen, die geen verantwoordelijkheid appelleert, zodat de verwachtingen zich richten naar de persoonlijke bewustwording van de cursusganger.

Met het centraal stellen van de problematische verhouding van het individu tot het ruimer maatschappelijk gebeuren, kan de sociaal-culturele sector zich openstellen voor dat *welzijnswerk*, dat zich nu als *samenlevingsopbouw* openbaart. De eerste initiatieven in deze laatste sector, de katholiek geïnspireerde buurtwerken van rond de jaren vijftig, waren nog erfgenamen van het charitatieve maatschappelijke werk. In het kader van hoger geschetste sociale ontwikkelingen werden dan nieuwe richtingen ingeslagen en andere accenten gelegd, en dit onder de nieuwe noemer van *samenlevingsopbouw*. Naast het buurtwerk ziet in de jaren zestig het categoriaal opbouwwerk het licht, dat zich richt tot de 'zwakmaatschappelijke' groepen, alsook het territoriaal opbouwwerk op meso- en macroniveau. Na een periode van eerder willekeurige en sporadische betoelaging door de overheid, worden de erkenningen en de subsidiëring vanaf ca. 1975 meer systematisch aangepakt. In functie hiervan heeft het opbouwwerk sindsdien een zekere expansie gekend, terwijl het ook een aparte behandeling onderging. Een uiting van dit laatste is het bestaan van een *Hoge Raad voor de Samenlevingsopbouw* (1975). De gemeenschappelijke noemer in deze (sub)sector kan gevonden worden in het zich richten naar de marginale groepen of achtergebleven regio's, waarvan of waarbinnen de participatie aan het sociale leven te laag wordt geacht, vergeleken met de modale burger of de omliggende gebieden. Het opbouwwerk plaatst in tegenstelling tot het vroegere maatschappelijke werk de armoede niet meer centraal, of benadert haar althans niet als een materieel oplosbaar probleem. Het wil de marginale groep of de achtergestelden, die niet meer als infe-

rieur mogen beschouwd worden, de eigen cultuur laten (her)beleven. Niet verheffen, maar bewustmaken is wederom het ordewoord. Waar het opbouwwerk impliciet erkent dat niet het welzijnsprobleem op zich moet aangepakt worden, maar wel de relatie tussen de doelgroep en hun problemen, sluit het aan bij de nieuwe ontwikkelingen in de sociaal-culturele sector. De wederzijdse bevruchting, die eruit voortvloeit, heeft op haar beurt geleid tot initiatieven als *alfabetiseringswerk*, *tweedekansonderwijs*, en het werken met allerlei ('verdruchte') *minderheden*, zoals vrouwen, gastarbeiders en jongeren. Tegen de achtergrond van de crisistoestand is het niet onbelangrijk dat de verantwoordelijkheid, die de overheid draagt, als het ware meer in de diepte wordt uitgebreid. De eis dat het verzorgingsaanbod vooral wordt gegarandeerd voor de reëel welzijnsbehoeftige burgers, die al te weinig participeren aan het maatschappelijke en politieke gebeuren, legt immers duidelijk meer gewicht in de schaal.

De algemene trend in deze *derde fase* is dat de burger losgemaakt wordt van de traditionale, economisch niet meer hanteerbare en niet meer noodzakelijke structuren, die hem als lid van de samenleving bevoogden. Zoals in de economische sector, moet hij zich als zelfstandige consument opstellen ten aanzien van het zorgaanbod, dat zijn materieel en immaterieel welzijn moet waarborgen. *Met het strijken van de idealistische vlaggen uit vervlogen tijden, heeft daardoor de verzuiling als ideologische integratiestructuur het merendeel van haar pluimen verloren*. Ook de zuilverenigingen leggen zich aan de basis toe op het dienen van hun cliënten, die dan ook met hun grillig privaatgedrag het aanbod bepalen.

Aan de top zijn de politieke partijen er, zoals reeds opgemerkt, behoorlijk in geslaagd de strategische posities in de nieuwe staatsinterventiestructuren te bezetten. Zij hebben hun culturele koepelorganisaties op poten gezet, die zich na het afsluiten van het cultuurpact pas goed hebben ontplooid: de *Centrale voor Socialistisch Cultuurbeleid* (1968), het *Centrum voor Sociaal-Kultureel Werk* (1971), het *Coördinatiecentrum voor Liberaal Sociaal-Cultureel Beleid* (1972), het *Centrum voor Arbeidersvorming en Cultuurbeleid* (1974; het splitste zich als ACW-koepel af van het CSKW). Zij betrachten dat het cultuurbeleid zich op de cruciale steunpunten ent op geëigende politieke structuren, en dus op de organisaties uit de tweede sociaal-culturele fase. Terwijl de zuilverenigingen zich aanpassen aan de nieuwe ideologische trends, blijken de partijen daar niet al te veel tegenstand bij te ontmoeten.

Ook al wegens het feit dat de initiatieven van het alternatieve circuit vrij versnipperd en dikwijls ook erg lokalistisch van aard zijn. De *Bond van Vormings- en Ontwikkelingsorganisaties* (1971), waarin zij zich verenigd hebben, probeert daaraan te verhelpen. Hoewel hij kan genieten van de vooral financiële faciliteiten die aan de koepelorganisaties verleend worden, blijven de politieke pacificatiestructuren van het overheidsbeleid dat neutraal opgesteld initiatief echter niet goed gezind. De politieke partijen beheer-

sen de niet meer zo onbelangrijke beleidsstructuren, waar zij met het cultuurpact onder de arm, de schaarse goederen evenredig onder elkaar verdelen.

De 'neutralen' dringen niet door op politiek vlak, en trachten goedschiks hun belangen te verdedigen. En vermits de cultuur, waar ze bij aansluiten, juist een vrijblijvend en atomistisch consumentisme in zich draagt, mobiliseren ze slechts moeizaam een zekere sociale macht. De recente pogingen tot syndicalisering kunnen daar misschien iets aan veranderen. Maar de burger-consument, waar het zou moeten om draaien, heeft zich geëmancipeerd van de openlijke politieke bevoogding. De nieuwe navelstaarderij-cultuur heeft hem evenwel vatbaar gemaakt voor een meer effectieve sociale beïnvloeding, die aansluit bij het streefbeeld van vrijblijvende 'onafhankelijkheid'. Op die evolutie heeft de vrijetijdsindustrie al langere tijd ingespeeld, en er de vruchten van geplukt.

Uitleiding

In dit overzicht meenden we te kunnen staven dat de geschiedenis van het sociaal-cultureel werk zich laat indelen in drie grote fasen. De eerste moet gesitueerd worden tegen de achtergrond van de Verlichting, die de cultuur typeerde van de opkomende burgerij. In haar zoeken naar bondgenoten om de standenmaatschappij af te bouwen, gaf de toenmalige 'derde stand' zichzelf de opdracht de boeren en de arbeiders ontvankelijk te maken voor de nieuwe waarden en normen, die het opkomend kapitalisme moesten begeleiden. Het feit dat de burgerij in België echter niet de taal sprak van het noordelijke bevolkingsdeel en verwachtte dat de algemene omgangstaal spoedig het Frans zou worden, maakte de weg vrij voor een emancipatiestreven van de Vlaamse middenklasse. Steeds meer leden daarvan zagen zich in hun kansen op sociale mobiliteit gedwarsboemd door het primaat van een hun in principe vreemde taal. Deze Vlaamse middengroepen trachtten indirect ook via hun volksontwikkelingswerk de 'kosten van hun Belgisch lidmaatschap' weg te werken. Als steeds minder burgers het Frans als algemene omgangstaal aanvaardden, kon de erkenning van hun taal niet uitblijven. Terwijl deze Vlaamse verenigingen voor volksontwikkeling de grote massa niet bereikten, nam het volksonderwijs nog de belangrijkste rol voor zich inzake de socialisatie van de arbeiders en boeren. Geleidelijk werd hier naast de moraliseringsopdracht plaats gemaakt voor een beroepsgerichte scholing en dit als antwoord op de nieuwe vereisten op de arbeidsmarkt.

De tweede fase hangt samen met het leggen van de fundamenteën van het hedendaagse politieke bestel in België. Terwijl de katholieken gingen experimenteren met het stelsel van 'liberté subsidiée', waren de socialisten de eersten om zich als massabeweging en vooral -partij te structureren.

Beide feiten — de aanzet om algemene profane functies door particuliere organisaties te laten waarnemen en hen daarvoor te subsidiëren, en het betrekken van de veelal apathische massa bij de machtsuitbouw van de politieke partijen — liggen aan de basis van de verzuiling en de erop geënte pacificatiedemocratie. In dat kader, als onderdeel van de zuilen, zagen de sociaal-culturele verenigingen het licht of kregen zij een politieke kleur, waar ze zich vroeger neutraal hadden opgesteld. Zij namen een deel van de integratiefunctie waar wat de gewone burger betreft, alsook de taak van scholing van de kaders voor de partij en organisaties. Algemeen zorgden zij ervoor dat elke politieke 'wereld', elke zuil er een eigen cultuur en een eigen leefwijze op nahield, en dat de negatieve beeldvorming over de andersgezinden kon standhouden.

De geleidelijke afbouw van deze ideologische zuilen heeft plaats geruimd voor nieuwe tendensen. Met de opkomst van wat gemeenzaam de welvaartstaat wordt genoemd, en de ermee samenhangende pacificatie op sociaal-economisch en politiek vlak, werd de ideologische greep van de zuilen op de burgers minder vast. Terwijl de grote verenigingen daarbij hun beklag doen over de passiviteit onder hun leden, steit de overheid zich meer en meer garant voor het materiële en geleidelijk ook het geestelijke welzijn van de burgers. In de stroom van die uitbreidende staatsinterventie komt een ruimer net tot stand van organisaties, die zich met het culturele leven van de bevolking willen inlaten. Het uitzicht daarvan wordt geheel anders dan datgene wat de traditionele verenigingen ons konden bieden. Zoals andere sociale diensten, die in het kader van de 'verzorgingsmaatschappij' opkomen en financieel geruggesteund worden door de overheid, zien gelijkaardige service-centra het licht, maar dan op het 'nieuwe' gebied van de sociaal-culturele vorming. De bijbehorende burger is niet méér het verenigingslid, maar de cliënt van een vormingscentrum, die er zijn persoonlijke behoeften langs het aangeboden pakket wil bevredigen. De volkshogescholen en vormingscentra zijn de zuiverste representanten van het nieuwe organisatietype, maar ook de verenigingen passen zich aan aan de nieuwe cultuurvormen, die sinds het einde van de jaren zestig de kop opsteken.

De indeling van de geschiedenis van het sociaal-cultureel werk in drie periodes en de betekenis ervan willen we nog kort nader verklaren en verantwoordwoorden. Allereerst moeten we echter duidelijk stellen dat we niet voor historisch duidelijk afgebakende periodes staan. Zo heeft de eerste geen half gehouden, waar de tweede begon. Grosso modo zijn er natuurlijk wel begin- en einddata op te plakken. De eerste fase loopt gans de negentiende eeuw door tot na de eerste wereldoorlog. De aanloop van de verzuiling situeert zich in het laatste kwart van de vorige eeuw, terwijl zij in de zestiger jaren grondig van gezicht zal veranderen. En de op dit ogenblik laatste te onderscheiden periode startte, met een zekere voorgeschiedenis in de jaren vijftig, iets vóór 1970.

De stadia overlappen elkaar dus. Ze hebben elk een eigen ontstaansgeschiedenis en haast een eigen organisatietype — de fondsen, de verenigingen, de instellingen als vormingscentra —, dat tot volie bloei komt, wanneer dat van de vorige fase haaks blijkt te staan op de nieuwe ontwikkelingen op politiek, economisch en cultureel vlak. Zo ontstond o.i. een kortsluiting tussen het verenigingstype en de politieke evolutie in de jaren zestig, doordat de burgers gedemobiliseerd werden en zich als zelfstandige consumenten gingen opstellen. De vormingscentra grijpen daar beter op in, en kunnen met hun aanbod *in principe* meer doeltreffend tegemoetkomen aan de problemen waarmee de huidige burger geconfronteerd wordt. Zonder de vervreemding zelf op te heffen gaan ze sleutelen aan allerlei uitingen ervan, en schakelen ze zich in in het totale net van de verzorgingsmaatschappij.

In principe, zeggen we wel. Want in deze derde fase, blijkt het overheidsbeleid zich nog vooral in die vormen te gieten, die zijn opgezet tijdens de verzuilingsperiode. Het Cultuurpact is daar een erfenis van. De politieke partijen bezetten via hun koepels de nieuwe overheidsstructuren en kleuren het belangrijker wordende beleid. De grote zuilverenigingen krijgen dan ook ruime faciliteiten, en kunnen zich mede daardoor aanpassen aan de nieuwe culturele noden. Ook zij gaan, als vereniging, met niet-onaanzienlijke financiële middelen, vormingsactiviteiten organiseren.

De 'derde-fase-organisaties' van hun kant veruitwendigen zich niet op politiek vlak, en komen slechts moeizaam tot een sociale machtsbundeling. De behoefte eraan was tot nu toe niet sterk genoeg om de hindernissen — de professionele opstelling van de werkers, het werken met autonome cliënten, de eerder lokale gerichtheid, enz. — met succes te nemen. De huidige crisis brengt daar blijkbaar enige verandering in, en legt de gemeenschappelijke beroepsbelangen van de sociaal-culturele werkers bloot. Nu de overheid wil besparen op hun terrein komt op de eerste plaats hun eigen positie in gevaar. Zij roepen ter verdediging in dat ze aan de behoeften van de kansarmen, de herontdekte groep in deze penibele tijden, moeten kunnen blijven tegemoetkomen. Met deze specificering van de doelgroep, en de aantrekking van en toenadering tot het wezijnswerk, lijkt een nieuwe fase te zijn ingezet. Ons inziens wordt in de ontwikkeling van de derde fase één aspect belangrijker, en krijgt dit een extra belichting. De 'verzorgingsmaatschappij' verkeert wel in een crisistoestand, maar de overheid heeft een vaste plaats verworven op het sociaal-culturele veld. Zij heeft een niet geringe verantwoordelijkheid opgenomen in deze sector, en kan zich daar niet zomaar aan onttrekken. De sociaal-culturele werkers betreden de voor hen reeds geëffende paden van belangenverdediging, als zij dat op alle mogelijke manieren beklemtonen.

Literatuur

- Adriaensens, H. P. M. en A. C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1981, 172 pp.
- Billiet, J. en K. Dobbelaere, *Godsdienst in Vlaanderen, Van kerks katolicisme naar sociaal-culturele kristenheid*. Leuven, Davidsfonds, 1976, 100 pp.
- Bosmans-Hermans, A., *Vijftig jaar Hoge Raad voor de Volksopleiding 1929-1979*. Brussel, Bestuur voor Volksontwikkeling en Openbare Lectoraatvoorziening, 1979, 104 pp.
- Depasse, C. en A. André, *L'organisation des loisirs du travailleur en Belgique et à l'étranger*, Parijs/La Louvière, Valois/Labor, s.d. (1931), 333 pp.
- De Vroede, M., *Aspecten van het volksonderwijs in België in de negentiende eeuw*. Leuven, Acco, 1978, 93 pp.
- Huyse, L., *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1970, 267 pp.
- Jacobs, T., *Samenvoegingsopbouw in Vlaanderen: erkende concepten en evoluties*. Antwerpen, Universitaire Instelling Antwerpen, 1979, 55 pp.
- Kossmann, E. H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1976, 618 pp.
- Lasch, C., *De cultuur van het narcisme. Leven in een tijd van afnemende verwachtingen*. Amsterdam, De Arbeidspers, 1980, 360 pp.
- Lauwers, J., 'Cultureel Vlaanderen tussen verleden en toekomst', in *Politisering en professionalisering* (referatenboek van het Vlaams-Nederlands sociologencongres van 10-11 september 1979), pp. 282-305.
- Luyckx, T., *Politieke geschiedenis van België* (2 delen). Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1977-1978, 765 pp.
- Michielse, H. C. M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar wezijnswerk*. Meppel, Boom, 1978, 292 pp.
- Mommen, A., *De Belgische Werkliedenpartij 1880-1940*. Gent, Masereelfonds, 1980, 260 pp.
- Roels, R. en Besters, A., *Beschrijvende inventaris educatief werk met volwassenen in Vlaanderen. Deel I: Vormings- en ontwikkelingswerk, amateuristische kunst- en wetenschapsbeoefening en A. Besters, Deel II: Naschoolse opleidingen en ingebouwd vormingswerk*. Brussel, Ministerie van Nederlandse Cultuur, 1971-1974, 287 en 298 pp.
- Sabbe, D., *Van Willemsfonds tot Davidsfonds*. Leuven, 1975, 125 pp.
- Schevenhels, L., *Volksontwikkeling, in Twintig eeuwen Vlaanderen (Deel IX)*. Hasse, Heideland-Orbis, 1978, pp. 219-264.
- Van der Wielen, H. G. W., *Geschiedenis, doel en wezen der volkshogeschoolbeweging*. Amsterdam/Antwerpen, Weyerd-bibliotheek, 1956, 143 pp.
- Van Dingenen, I., *Buurtwerk. Analyse van de historie, de huidige praktijk en het overheidsbeleid van het buurtwerk in Vlaanderen*. Deventer-Antwerpen. Van Loghum Slaterus, 1980, 318 pp.
- Van Doorn, J. A. A. en C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel/Amsterdam, Boom, 1979, 232 pp.
- Willomsen, A. W., 'Liberalisme en Vlaamse Beweging vóór 1914' in *Gedenkboek 125 jaar Willemsfonds 1851-1956*. Antwerpen/Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel, 1977, pp. 153-165.
- Wils, L., *Honderd jaar Vlaamse Beweging. Deel 1: Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*. Leuven, Davidsfonds, 1977, 252 pp.
- X, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België. Deel 1: 1830-1966*. Leuven, Kritak, 1977, 228 pp.